

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.132>

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ LEKSİK VAHİDLƏR HAQQINDA

Məqalə Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasına aid bir sıra sözlərin linqvistik təhlilinə həsr olunub. Həmin leksik vahidlər dilimizin qədim yazılı abidələri, həmçinin ayrı-ayrı dialektlərdə işlənən nümunələrlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Araşdırma nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan dialekt və şivələri dialekt leksikasının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada bölgə əhalisinin həyat və yaşayışı ilə bağlı olduqca maraqlı leksik vahidlər mövcuddur. Həmin leksik vahidlərin müasir dilçilik aspektindən öyrənilməsi bir sıra maraqlı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad dialekti, Culfa şivəsi, leksik vahidlər, urvat.

Giriş. Dil hər hansı bir xalqın milli kimliyini, onun dünyada mövcudluğunu, qədim tarix və mədəniyyətini özündə yaşadan ən əsas mənbələrdən biridir. Bu mənbənin zənginliyi isə həmin xalqın ulu keçmişinə, qədim ənənələrinə işıq tutur. Heç şübhə yoxdur ki, hər hansı bir ədəbi dilin formalaşmasında onun ümumxalq danışq dili, başqa sözlə, dialekt leksikası əhəmiyyətli yerə və rola malikdir. Bu baxımdan yanaşdıqda Naxçıvan dialekt və şivələri leksik fondunun zənginliyi ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Həmin dialekt və şivələrdə işlədilən leksik vahidlər bölgə əhalisinin məşğuliyyəti, təsərrüfat həyatı, məişəti ilə sıx bağlıdır. Məqələmizdə bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdən toplanan bir sıra leksik vahidlərin təhlilinə yer veriləcəkdir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, belə leksik vahidlərin etnolingvistik təhlili olduqca maraqlı məsələlərin ortaya çıxarılmasına şərait yaradır.

Əsas təhlil. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz leksik vahidlərin dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələri, qohum dillər, onların dialektləri, qədim yazılı mənbə və abidələrdəki nümunələrlə müqayisəli linqvistik təhlili bəzi maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *urvat/urvat, urvatdı/urvatdı* sözlərinin linqvistik təhlili olduqca maraqlıdır. Belə ki, *urvat* sözü tədqiq edilən dialekt və şivələrdə “hörmət, dəyər, bərəkət”, *urvatdı* leksemi isə “hörmətli, dəyərli, bərəkətli” anlamlarını ifadə edir. Xalq arasından toplanmış aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: *Məs.: 1. U:n day camahatın ya:nda urvatı qalmı:b. 2. Həmməşən xe:rxə olan adamnar urvatdı o:r.*

Yuxarıdakı hər iki nümunə də *urvat* və *urvatdı* sözlərinin “hörmət, dəyər” anlamlarında işlədildiyini görürük. Bununla yanaşı, xalq arasında bu leksik vahidlərin hər ikisi omonimlik xüsusiyyəti daşımaqla “bərəkət” və “bərəkətli” mənalarını bildirir. *Məs.: 1. Sə: görüm evinnən urvat əysilməsin; 2. Dəsdərxa:n həmməşən urvatdı ossun.*

Bir faktı da unutmayaq ki, *urvatdı* sözü quruluşca düzəltmə olub *urvat* isminə adlardan sifət düzəldən -dı (-lı⁴) leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Bu leksik vahidlər eyni fonetik tərkib və mənalarda Azərbaycan dilinin Şəki, Laçın, Şuşa, Gədəbəy dialekt və şivələrində də işlənir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə maraqlı doğuran leksik vahidlərdən biri də müxtəlif şivələrdə fərqli fonetik tərkibdə, lakin eyni anlamda işlənən *uğursax/ovursağ/ovutsağ* leksemidir. Fonetik tərkibcə fərqlilik təşkil edən bu leksem “balası öldükdən sonra sağılan heyvan” mənasındadır. *Məs.: Bizim bı qoyun ovutsağdı biylları.*

Aparılan araşdırmalar zamanı sözün *ovutsağ* formasında işlənməsi diqqətimizi cəlb etdi. Galladarlar qeyd edirlər ki, “...Ovutsağ qoyu:n balası öldüyünnən bi az bekaif o:r. Elə hey məli:r. U:n bi növ könnün almax, avıtmax üçün ayrı quzuları əmişdirrix' kin sütün qurutmuya kin sağa biləx”. Yuxarıdakı bu izah olduqca maraqlıdır. Təsədüfə deyil ki, ağlayan uşağın könlünü almaq, yaxınlığını itirən, kədərli birinin dərd sərini unutdurmağa çalışmaq üçün onu ovudurlar. Bu fakt belə

deməyə imkan verir ki, *ovutsağ//ovursağ//uğursax* leksemi “balasını itirən heyvanın ovudularaq sağılması” anlayışını bildirir. Söz Türkmən dilinin dialekt və şivələrində ümüş//nerri [1, s. 135] leksemləri ilə ifadə olunur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində “hər hansı bir şeyə nəfsi düşmək” anlamında işlənən *umsuğ olmaq//umsux* lekseminin linqvistik təhlili də diqqəti cəlb edir. *Məs.: Xörəyin qoxsu day mə: illap umsux e:li:b e.*

Düşünürük ki, *umsux//umsuğ* sözü quruluşca düzəltmədir. Yəni bu leksem dilimizin dialekt və şivələrində, folklorunda, bir sıra türk dillərində işlənən *um+maq* “*istəmək, arzulamaq*” feil kökünə yalnız dialekt və şivələrimiz üçün xarakterik olan *sux//suğ* leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, müasir folklorumuzda “Uman yerdən küsəllər” və ya “Qonaq umduğun yox, tapdığın yeyər” atalar sözlərində, xalq arasında geniş yayılan “Bayram günlərində gərək adamlar arasında umu-küsü olmasın” inamında, dilimizin dialekt və şivələrində işlənən “*umsuğ olmaq*” frazeoloji birləşməsində söz öz ilkin mənasını yaşatmaqdadır. Müasir Türk dilində də “*Ummadık taş baş yararmış*” və ya “*Misafir umduğun değil bulduğun yer*” atalar sözlərində bu leksik vahidin işləndiyini müşahidə edirik. *Ummaq* sözü qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biri olmaqla “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında da eyni anlamı bildirmişdir. Fikirlərimizə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: “...Karılar dört dürlüdür... Şabadança yirindən örü turur, elin yüzün yumadan tokuz bazlamaq ilen bir külek yoğurd gözlər, toyunça tıka basa yir, elin böğrüne urur aydur: Bu ivi harab olası ere varaldan berü dahı karnum doymadı, yüzüm gülmədi, yayağum paşmaq, yüzüm yaşmaq görmedi..... ah nola-y-idi, bu öle -y-idi, birine dahı varay-idüm *umarumdan* yahşı uyar ola-y-idi” [5, s. 76]. M.Kaşğarının “*Divani-lügət-it türk*” əsərində də söz *um* [9, s. 693] şəklində, eyni mənada işlənmişdir. Lügətdə həmçinin bu feil kökünə *umdu, umdur, umun, umunç* [9, s. 693] kimi sözlərdə də rast gəlinir.

Aparılan araşdırmalar zamanı qarşımıza çıxan və Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *bəyilməx//bayılmaq* sözünün müqayisəli linqvistik təhlili olduqca maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verdi. *Məs.: Bəyax həna kişi:n ürəyi keçir, bəyılır yıxılır yerə.*

Dilimizin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində qarşılaşdığımız *bayılmaq* feilinin tarixi etimoloji və etnolinqvistik təhlilinə diqqət yetirsək, görərik ki, bu leksem quruluşca düzəltmə olub *bayı* arxaik feil kökü və *-ıl* feilə məxsus qayıdış növ şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. *Bayımaq* qədim feillərimizdən olub “*ölmək, uzanmaq, yatmaq*” anlamlarını ifadə etməkdədir. Bu gün dilimizin Culfa şivələrində işlənən *bayqu* sözünün təhlili də olduqca maraqlı doğurur. Rayonun Boyəhməd kəndində əhali arasında belə bir deyim var. “*Səni bayqu aparısın*”.

Bayqu sözünün etnolinqvistik təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, sözün kökündə dayanan *bay* komponenti qədim türk dili üçün ümumişlək olan “*bayımaq-ölmək*” feili, *qu* komponenti isə “*quş, mələk*” anlamındadır. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında mələklərin qanadlı quşlar olması kimi təsəvvür və inamlar da mövcuddur. Söz “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında da eyni şəkildə və anlamda işlənmişdir. “... *Allah-Allah deməyincə işlər olmaz, Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz*” [11, s. 31]. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bu leksik vahid Culfa şivələrində yaşamaqdadır. Düşünürük ki, *bayqu* sözü bəhs olunan şivələrdə “*ölüm mələyi*” mənasında işlədilmişdir. Eyni zamanda xalq arasında öz körpəsini yatırmağa çalışan analar ona bəzən “*tez bay-bay elə dur səni gəzməyə aparacam*” deyirlər. Burada qarşımıza çıxan “*bay-bay*” komponenti əslində *bayılmaq* feilinin “*uzanmaq, yatmaq*” mənalarında işlənən formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Türkiyə türkcəsində işlədilən “*bayılmaq-özündən getmək, hədsiz xoşlanmaq*” sözü də oğuz-türk leksikasında ümumişlək söz olan “*bayımaq-ölmək*” feilindən yaranmışdır. *Məs.: Şu çocuk bayılmış, kendindən geçmiş* [2, s. 163].

Naxçıvan dialekt və şivələrində “*vaxtından əvvəl döyülən taxıl*” mənasında işlənən *puşqurt//peşqurt* sözünün linqvistik təhlilində də bir sıra maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. *Məs.: Bi də gö:rdü bidi qırp eliyib dibəydəcə döyüb qavırqə qəvi:rdix.*

Tədqiqatçı Zirəddin Xasiyev bu sözü fars mənşəli hesab edərək Qərb qrupu dialekt və şivələrində *pişxord* “*biçin vaxtı biçinçilərə, köç vaxtı çobanlara qabaqcadan verilən azacıq təzə taxıl*” [9, s. 83];

“dağa köçən maldarlara aran əkinçilərinin göndərdiyi taxıl” (buğda və ya arpanın nübarı) [9, s. 63] mənasında işləndiyini göstərmişdir. Əli Cəfəri isə *peşqurt* [4, s. 221] sözünü maldarlıqla əlaqədar köhnə zaman anlayışı hesab edir. V. Mursaquliyev də *peşqurd* sözünü “taxılın nübarı” mənasında izah etmişdir. Bizim fikrimizcə, *peşqurt* sözü iki komponentli əkinçilik termini olmaqla *peş//puş* və *qurt* sözlərindən təşkil edilmişdir. Bu birləşmənin birinci komponenti müasir şivələrimizdə heyvandarlıq və üzümçülük termini kimi işlənən *peşari//peşara*, *peşov* (peş + av (ab) az su – R.Z.) sözlərinin yaranmasında da iştirak edir. Həmin sözlərsə şivələrdə “az olan süd və ya üzümün aranması” mənasındadır. İkinci komponent *qurt* isə “qırp, qırp eləmək – taxılın sünbül hissəsinin qırılaraq yığılması” əkinçilik terminin fonetik variantıdır. Bundan başqa Culfa şivələrində qırtış, qırt “az, kiçik hissə” mənalı sözlər də işlədilməkdədir. Məs.: *Mə: bi qırtış çörəy ver atım pişiyə*. Bu faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, *puşqurt//peşqurt* “az olan qırp, yəni az olan taxıl, ilk taxıl” mənasındadır.

Tədqiq edilən Naxçıvan dialekt və şivələrində “alaq vurmaq üçün alət” mənasında işlədilən *topur* və *təkəcəx*’ leksemləri də maraqlıdır. Məs.: *Qərtəfun boğəzin topurnan, təkəcəynən doldurərix*.

Dilimizin digər dialekt və şivələrində bu leksik vahid *kətmən//getman*, *şətə//şəpə* “alaq etmək üçün ərsinə oxşar alət” sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Kərdilərmizin alağın şətəynən alarix*. *Şətə* sözü İrəvan şivəsində *şətələməy* “yerin alağın vurmaq” [6, s. 268], Gəncəbasar şivələrində *şətəl* “əkin zamanı kotanın gəvəhinə dolaşan zir-zibili, çör-çöpü təmizləyən alət” [9, s. 86] forma və mənalarında işlədilir. Qazax dialektində leksemin *alaqkeş//alaqdərən* [4, s. 169] variantları da qeydə alınmışdır.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *qarayeriş inəx*’ “yeriyəndə ayaqlarını iri atan inək” leksemi də olduqca maraqlı və diqqətçəkicidir. Məs.: *Mə:m bi inəyim var ki unu qarayeriş de:rəm, qıçı:n birin bırda birin orda qo:r*.

Sözün etnolinqvistik tədqiqinə diqqət yetirsək, görürük ki, *qara* sözü tarixən türk dillərində müxtəlif leksik mənaları ifadə etmişdir. Belə ki, bu leksem həm *rəng*, həm *quru torpaq sahəsi*, həm də *iri, böyük, nəhəng* anlamlarını bildirmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə *qara* rəng bildirən sifət, dialekt və şivələrimizdə isə həm rəng bildirən sifət, həm də *iri, böyük, yaşlı, arxa, iz* anlamlarını ifadə edir. Heyvandarlıqda istifadə olunan *qaradiş//qaratiş* leksemində *qara* sözü yaşlı mənasındadır. Xalq arasından toplanan “*Özü bırda yoxdusa day qarasınca danışmax ayıpdı*” ifadəsində isə *arxa-sıncı, izincə, arxasından* kimi mənə çalarlarını bildirir. Hazırda Türk ədəbi dilində *kara* “quru torpaq sahəsi”, Qars şivələrində *qaradiş* “yaşlı hay0.1

van” anlamlarında mövcuddur. Həmçinin qədim türk dastanı olan “Qara xan”, Qaraqoyunlu dövlətinin yaradıcısı Qara Yusif və s. nümunələrdə də söz *ulu, yaşlı, böyük, qüdrətli* anlayışlarını əks etdirir. Türk dastanındakı Qara xan ulu xan, əcdad olmaqla bərabər, həm də torpağın yaradıcısı hesab olunur. Bütün bu izahları nəzərə alaraq tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, *qarayeriş* leksemının birinci komponenti olan *qara* sözü “iri, böyük, nəhəng” anlamlarını ifadə edir və qaramala onun xarakter və xasiyyətinə görə verilmiş addır.

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən yuxarıda bəhs etdiyimiz sözlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətindir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqatə cəlb edilən belə sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Həmin sözlərin etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Bu leksik vahidlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması, belə sözlərin günümüzdə ərazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir. Şübhəsiz, aparılan araşdırma və təhlillər öyrənilən sözlərin tamamilə regionla bağlı olduğunu deməyə imkan verir. Bu araşdırmalar sübut edir ki, yuxarıda tədqiqat obyektinə çevrilən leksik vahidlər xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аразкулыев С., Атаниязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Түркмен дилинин гысгача диалектологик сөзлүги. Ашгабат: Ылым неширять, 1997, 215 с.
2. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 270 s.
3. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 296 s.
4. Cəfərli Ə. Azərbaycan dilinin Qazax dialekti: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1961, 444 s.
5. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 483 s.
6. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. 1-ci kitab, Bakı: Ağrıdağ, 2009, 192 s.
7. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi-mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: BDU, 1999, 354 s.
9. Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 2000, 87 s.
10. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk: 4 cildə. IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
11. Zeynalov F. Əlizadə S. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: zulfugarov_1981@mail.ru*

Rashad Zulfugarov

SOME LEXICAL UNITS USED IN NAKHCHIVAN DIALECTS AND SUBDIALECTS

This article examines a number of words included in the vocabulary of Nakhchivan dialects and subdialects. These lexical units are examined by comparing them with ancient written monuments of our language, as well as with examples employed in diverse dialects. Research has shown that Nakhchivan dialects and subdialects are rich in vocabulary. There exist highly intriguing lexical units that are associated with the daily routine and life of the populace of the region. The study of these lexical units from the perspective of modern linguistics has produced several interesting results.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad dialect, Julfa dialect, lexical units, urvat (respect).*

Решад Зулфугаров

О НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

Статья посвящена лингвистическому анализу ряда слов, входящих в лексику нахчыванских диалектов и говоров. Эти лексические единицы изучены в сравнении с древними письменными памятниками нашего языка, а также с примерами, употребляемыми в разных диалектах. Исследования доказали, что нахчыванские диалекты и говоры привлекают внимание богатством своей лексики. Здесь имеются очень интересные лексические единицы, связанные с жизнью и бытом населения региона. Изучение этих лексических единиц с точки зрения современной лингвистики позволяет получить ряд интересных результатов.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубадский диалект, Джульфинский говор, лексические единицы, урват (уважение).*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 13.01.2025
Son variant 10.02.2025**